

KORNELIA ĆWIKŁAK

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

E.T.A. Hoffmann w Warszawie. Nowa książka Petera Lachmanna

Peter Lachmann, *„Ich bin ein Spieler, der das Letzte auf eine Hoffnung wagt. E.T.A. Hoffmann in Warschau 1804–1807*, Königshausen & Neumann, Würzburg 2021

Co wiadomo o polskim okresie życia Ernsta Theodora Amadeusa Hoffmanna, wybitnego niemieckiego romantyka, wszechstronnie utalentowanego artysty – pisarza, muzyka i malarza, a przy tym znakomitego prawnika? Czy i w jaki sposób lata spędzone w Poznaniu (1800–1802), Płocku (1802–1804) i Warszawie (1804–1807) wpłynęły na jego twórczość?

Związki artysty z Polską są od dawna przedmiotem zainteresowania, przede wszystkim – co zrozumiałe – polskich badaczy¹. Poznański okres

1 Nie odnoszę się tu do publikacji zagranicznych, ponieważ omówienie tylko najważniejszych opracowań przekroczyłoby ramy niniejszego artykułu. Przedmiotem moich rozważań nie jest też literacka recepcja utworów Hoffmanna ani literatura przedmiotu dotycząca jego muzycznego dorobku. Polskie motywy w pisarstwie Hoffmanna były badane głównie przez polskich autorów. Nie zostały one uwzględnione w prezentacji problematyki jego biografii i twórczości opublikowanej na (poza tym) znakomicie przygotowanym „E.T.A. Hoffmann Portal”, afiliowanym przy Staatsbibliothek zu Berlin, <https://etahoffmann.staatsbibliothek-berlin.de/> [dostęp: 2.07.2023]. Znajdują się tam m.in. opracowania na temat angielskich, francuskich i hiszpańskich wpływów literackich, przy czym autorzy poszczególnych artykułów zwracają uwagę na brak znajomości języków angielskiego i hiszpańskiego u Hoffmanna oraz korzystanie przez niego z przekładów. Język polski natomiast artysta, urodzony w Królewcu (Königsberg), żyjący przez wiele lat w polskich miastach i ożeniony z Polką, znał. Brak artykułu na temat polskich motywów

został szczegoowo scharakteryzowany przez germanistki z Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza – Edyt Polczynsk i Ew Pominsk-Krawiec (Polczynska, Pominska-Krawiec 2004), pisa o nim także Kornel Michałowski (Michałowski 1994). O pobycie Hoffmanna w Płocku powstało sporo artykuow o charakterze historycznoliterackim, jak i przyczynkarskim. Ich wykaz znajduje się w pierwszej, i jak dotąd jedynej, monografii życia i twoczoci Hoffmanna wydanej w języku polskim, autorstwa Marka Jaroszewskiego (Jaroszewski 2006: 13). Praca gdańskiego badacza skupia się na przedstawieniu twoczoci literackiej niemieckiego romantyka i zawiera jedynie zwiz rekonstrukcj jego pobytu na ziemiach polskich (Jaroszewski 2006: 11–15). Także o warszawskich latach Hoffmanna napisano już wiele artykuow, zwłaszcza o charakterze faktograficznym, ale i literackich opracowan tego zagadnienia, spośród ktorych warto przypomnieć obszerny szkic Juliusza W. Gomulickiego *E. T. A. Hoffmann w Warszawie* (1973)². Powstało też już niemało artykuow naukowych, będących prób całościowego ujcia jego zwizkw z Polsk (np. Jaroszewski 1995; Papiór 1996; Papiór 1999) lub interpretacji polskich motywów w jego twoczoci (np. Kozielek 1990; Polczynska 1991; Popiechowa 1993; Dubicki 1997).

Warszawskiemu etapowi życia wybitnego artysty powicona została opublikowana niedawno w języku niemieckim obszerna ksizka Petera Lachmanna, niemiecko-polskiego poety, eseisty, tłumacza i reżysera, pt. *„Ich bin ein Spieler, der das Letzte auf eine Hoffnung wagt”*. *E. T. A. Hoffmann in Warschau 1804–1807* („Jestem graczem, ktorego ostatnią stawk jest nadzieja”. *E. T. A. Hoffmann w Warszawie 1804–1807*, Lachmann 2021). Jest to publikacja, ktor można uznać za zwieńczenie wieloletnich zainteresowan autora osob i dorobkiem niemieckiego romantyka. Fascynacja tworca drugim artyst zaowocowała kilkoma spektaklami teatralnymi, utworami i publikacjami. Za pierwsze zblizenia do tematu uzna należy tryptyk teatralny zrealizowany w autorskim Videoteatrze „Poza” w Warszawie: *E. T. A. Hoffmann w Płocku*, *E. T. A. Hoffmann:*

i inspiracji na poświęconym mu portalu może wiadczy albo o ich nieobecności w jego dziełach, albo o braku opracowan badawczych tego zagadnienia w języku niemieckim. Pierwszy powód należy wykluczy, biorąc pod uwagę chociaż opowiadanie *Das Gelibde* (lub), ktorego protagoniami są polscy patrioci doby powstania kociuszkwskiego, i liczne polskie motywy innych jego utworów.

- 2 Praca Gomulickiego pojawiała się na fali zainteresowania tematem zwizkw Hoffmanna z Polsk. W latach szedziesitych i siedemdziesiątych xx wieku powstało sporo tekstów inspirowanych jego osob i dziełami, m.in.: Vogler 1964; Brandys 1968; Krzywobłocka 1970. Cze z nich miała zapewne charakter rocznicowy, związany z dwusetleciem urodzin Hoffmanna. Także omawiana tu ksizka Lachmanna wpisuje się w rocznic – dwusetlecia śmierci niemieckiego artysty.

z *Płocka do Warszawy*, *Hommage à Hoffmann* (2004–2006)³, oraz sztukę *Opowieści pani Hoffmannowej* (2004). Ponadto przygotowane zostały jeszcze dwa przedstawienia: *Warszawo, gdzie Twój genius loci?* (2008) oraz *Sny o mieście W.* (2013)⁴. W zbliżonym czasie pojawiły się kolejne opracowania: wydane w języku niemieckim artykuł (Lachmann 2005) i książka (Lachmann 2011), będąca antologią „śląskich” tekstów niemieckiego romantyka (tzn. związanych ze Śląskiem tematycznie lub tam powstałych – podczas pobytu w Głogowie [Glogau], w uzdrowisku w Cieplicach [Warmbrunn], Jeleniej Górze [Hirschberg] i górskich wędrowek w wyższych partiach Karkonoszy [Riesengebirge]), zestawionych przez Lachmanna i uzupełnionych o obszernie komentarze oraz ilustracje (grafiki komputerowe): *Durchflug. E. T. A. Hoffmann in Schlesien. Ein Lesebuch von Peter Lachmann* (Przełot. E. T. A. Hoffmann na Śląsku. Czytanka autorstwa Petera Lachmanna).

Bohater książki Lachmanna to człowiek pełen sprzeczności, o którym można powiedzieć, że prowadził podwójne życie: był urzędnikiem państwa pruskiego, wspinającym się na kolejne szczeble kariery (asesor sądowy, radca sądowy, a później sędzia Sądu Najwyższego Prus), ale też człowiekiem żyjącym sztuką, twórcą pierwszej opery romantycznej pt. *Ondyna*, dyrektorem muzycznym teatru w Bambergu, ulubionym pisarzem Berlina, a wreszcie autorem, który wywarł ogromny wpływ na rozwój literatury grozy i fantastyki. Za dnia urzędnik, nocą artysta – tego rodzaju dwoistość towarzyszyła mu przez całe życie, w czym można upatrywać jednej z przyczyn predylekcji do motywu sobowtóra w jego twórczości literackiej. Najważniejsze lata swego artystycznego rozwoju spędził w miastach podzielonej Polski (Papiór 1999: 87). Dzieciństwo i młodość przeżył w Królewcu (Königsberg), gdzie miał kontakt z Polakami (np. drem Stefanem Wannowskim – nauczycielem greki i łaciny, Krystianem Wilhelmem Podbielskim – kompozytorem, organistą i nauczycielem muzyki,

3 Premiera spektaklu *E. T. A. Hoffmann w Płocku* odbyła się w Płocku 23 lutego 2004 roku; *E. T. A. Hoffmann: z Płocka do Warszawy* – premiera 10 maja 2004 roku w Muzeum Historycznym m.st. Warszawy; *Hommage à Hoffmann* – premiera 22 października 2005 roku w Łazienkach Królewskich. W rolę Hoffmanna wcielił się Wiesław Komasa i Adam Woronowicz.

4 *Warszawo, gdzie Twój genius loci?* – premiera w grudniu 2008, Pałac Szustra; *Sny o mieście W.* – premiera 20 maja 2013 roku, Pałac Szustra (w rolach Hoffmanna – Adam Woronowicz, Misi Hoffmannowej – Jolanta Lothe). We wszystkich wymienionych sztukach – jak można przeczytać na stronie wydawnictwa Deutsches Kulturforum – Lachmann „bada pokrewieństwo między Hoffmannowskim modelem sobowtóra a własną metodą pozwalającą aktorowi działać jako byt wielopodmiotowy”, <https://tinyurl.com/yc52d26y> [dostęp: 12.07.23].

Matuszewskim – nauczycielem rysunków). Po ukończeniu studiów prawniczych na tamtejszym uniwersytecie (do jego wykładowców należał filozof Immanuel Kant), rozpoczął pracę w sądzie w Głogowie (1796–1798). Następnie przeprowadził się do Berlina, gdzie stworzył swój pierwszy utwór muzyczny – śpiewogrę pt. *Die Maske* (Maska, 1799). W 1801 roku został przeniesiony do Poznania, który po drugim rozbiore (1793) znalazł się w granicach Prus, i podjął pracę asesora sądowego. Tu spotkał swą przyszlą żonę Mariannę Teklę Michalinę Rorer, zwaną Misią, z którą ożenił się 26 lipca 1801 roku⁵. Tu także stworzył kolejne utwory muzyczne: *Kantate zur Feier des neuen Jahrhunderts* (Kantata na uroczystość nowego stulecia) oraz muzykę do śpiewogry Goethego pt. *Scherz, List und Rache* (Żart, podstęp i zemsta). Lata 1802–1804 młodzi małżonkowie spędzili w Płocku, dokąd Hoffmann został karnie przeniesiony z powodu rysunkowych karykatur ważnych przedstawicieli pruskiej kadry wojskowo-urzędniczej Poznania. W 1804 roku udało mu się uzyskać przeniesienie do Warszawy, w której symbolicznie narodził się na nowo, gdy pod wpływem Mozarta zmienił swoje imię z Wilhelma na Amadeusza. W tym mieście urodziło się jego jedyne dziecko, córeczka Cecylka, która otrzymała imię na cześć patronki muzyki. Lata spędzone w pruskiej wtedy Warszawie należały do niezwykle udanych. Hoffmann rozwinął działalność artystyczną, głównie muzyczną, zdobył tu uznanie jako twórca. W 1804 roku stworzył muzykę do śpiewogry Clemensa Brentano pt. *Die lustigen Musikanten* (Weseli muzykanci), a w 1805 roku została wykonana i opublikowana jego *Sonata fortepianowa A-dur*⁶. W tymże roku został

5 Datę ślubu i nazwisko żony poety podają za: Jaroszewski 2006: 12–13. Spotykane są dwie wersje jej nazwiska i oboczności w pisowni: Rorer/Rohrer lub Trzczińska/Trzinski. Za rozstrzygający należy uznać fragment listu Hoffmanna do Hippla z 1803 roku, w którym artysta wymienia rodowe nazwisko żony: „Maria Tekla Michalina, eine geborene Rohrer, oder vielmehr Trz(c)inska – Polin von geburt” („Maria Tekla Michalina, urodzona Rohrer albo raczej Trz(c)inska – rodowita Polka”; Hoffmann 1969: 167). To bodaj jedyne miejsce, w którym pojawia się nazwisko „Trzczińska”. W innych, w tym w metryce chrztu, figuruje nazwisko „Rorer”. Co do imienia, pod którym najczęściej występuje, należy powiedzieć, że „Misia” to popularne zdrobnienie imienia Michalina, a nie Maria bądź Marianna, jak podaje Jaroszewski (2006: 12–13). Z kolei Jan Papiór pisze, że polska żona poety nazywała się Trzczińska, była córką sekretarza miasta Poznania, a nazwisko „Rohrer” przejęła od spokrewnionej rodziny niemieckiej, u której wychowywała się po śmierci ojca. Nazwisko niemieckie jest tłumaczeniem polskiego, zrozumiałym dla ówczesnego niemieckiego otoczenia Michaliny (Papiór 1999: 84).

6 W zbiorze Józefa Elsnera pt. *Wybór pięknych dzieł muzycznych i pieśni polskich* (Warszawa 1805). Igor Bełza wnioskuje z tego, że Elsner nie uważał Hoffmanna za obcego polskiej kulturze (Bełza 1973: 39).

współzałożycielem Towarzystwa Muzycznego, w którym Józef Elsner próbował zebrać całe – niemieckie i polskie – warszawskie środowisko muzyczne. Zdaniem Igora Bełzy przyszedł nauczyciel Fryderyka Chopina wywarł duży wpływ na muzyczne ukształtowanie Hoffmanna (Bełza 1973: 38).

Hoffmann był niezwykle barwną osobowością, której natura rozsadzała wymagany *modus vivendi* pruskiego urzędnika. Był wszechstronnie utalentowany, o czym świadczą jego dokonania pisarskie, muzyczne, teatralne i malarskie, a także sukcesy odnoszone w pracy zawodowej prawnika. Był też człowiekiem ceniącym niezależność, a przy tym obdarzonym dużym temperamentem, wklajającym się w skandale natury towarzyskiej i politycznej. Nie brakowało w jego życiu przejawów lekkomyślności, a jednocześnie potrafił wiele ryzykować, stając w obronie niezawisłości sędziowskiej i przeciwstawiając się manipulacjom władz (np. w 1819 roku podczas próby wykorzystania sędziów w walce z opozycją polityczną, z tzw. demagogami, co opisał w swej satyrze politycznej pt. *Mistrz Pchła*).

Książka Lachmanna składa się z 30 niezbyt obszernych rozdziałów (całość liczy 383 strony). Zaraz na wstępie jej autor zastrzega, że nie jest literaturoznawcą, tylko „uzależnionym od literatury artystą, który na swój własny wideoteatralny sposób i w licznych tekstach, jak np. *Opowieści pani Hoffmannowej*, zainspirował się i wiele zyskał od E. T. A. Hoffmanna” (Lachmann 2021: 7)⁷. Nie powinien więc zaskakiwać pojawiający się w niej styl eseistyczny. Niezależnie od tego zostały tu uwzględnione najważniejsze ustalenia istniejącej literatury przedmiotu. Autor przywołał kluczowe tematy badawcze i pojęcia, by przybliżyć i zweryfikować aktualny stan wiedzy na temat warszawskich lat artysty. Podzielił się też osobistą refleksją o tym, że twórczość Hoffmanna poznał dokładniej dopiero, gdy zamieszkał w Warszawie, co przyczyniło się do zintensyfikowania jego własnej działalności artystycznej. Swą książkę nazywa Lachmann wynikiem owej „spóźnionej znajomości” (Lachmann 2021: 7). Celem opracowania było zmniejszenie luki, jaką w badaniach nad Hoffmannem stanowią jego warszawskie lata. Autor jest jednak świadom trudności, jakie wiążą się z podjętym tematem: w inicyjalnym rozdziale pt. *Vexierbild. Methodischer Exkurs* (Łamigłówa. Ekskurs metodyczny) zauważa, że „Hoffmann w Warszawie” to pojęcie, którego nie da się już w pełni zrekonstruować, podobnie jak układanego z puzzli obrazu, w którym brakuje wielu elementów.

To w Warszawie, zdaniem Lachmanna, Hoffmann zetknął się z nowym prądem literackim, jakim był niemiecki romantyzm, który następnie wzbogacił o zapoczątkowany przez siebie wyrazisty nurt. Za istotną cechę jego twórczości autor książki uważa wewnętrzne korespondencje i autocytaty, słowem

7 Tłumaczenie cytatów z języka niemieckiego – jeśli nie podano inaczej – K.Ć.

intertekstualne nawiązania do własnych dzieł, oraz wariantywność wybranych motywów. Te właściwości jego utworów skłaniają biografa do postawienia tezy, że autor komponował swe teksty literackie na podobieństwo dzieł muzycznych, a jako przykład podaje fragment pierwszego listu Hoffmanna z Warszawy (z 11–14 maja 1804 roku), w którym do swego przyjaciela Theodora Gottlieba von Hippla pisał o Parku Łazienkowskim następująco: „święty gaj obejmuje mnie swym cieniem! Byłem w Łazienkach!” (Lachmann 2021: 8). Po latach autorskie *alter ego* wspomina Park Łazienkowski w *Braciach Serapiońskich*⁸, gdzie ponownie pojawia się porównanie Pałacu na Wodzie do sunącego po wodzie łabędzia. Inne warszawskie motywy można znaleźć w najważniejszych utworach literackich artysty – *Historii o Dziadku do orzechów i Królu Myszy* oraz *Złotym garnku*, a także w opowieści wchodzącej w skład *Braci Serapiońskich* dotyczącej rzekomych praktyk czarnoksiężskich króla Stanisława Augusta Poniatowskiego (Jaroszewski 1995: 94).

Po przybyciu do Warszawy Hoffmann zamieszkał w kamienicy pod Samsonem, której opis został zamieszczony w owym pierwszym liście wysłanym z Warszawy do Hippla. Kolejny, po ulicy Freta, warszawski adres twórcy znajdował się przy Krakowskim Przedmieściu. Mieszkał też – pod koniec pobytu w tym mieście (styczeń–czerwiec 1807 roku) – w Pałacu Mniszchów przy ul. Senatorskiej, gdzie znalazło siedzibę warszawskie Towarzystwo Muzyczne. Jego pomieszczenia artysta ozdobił freskami o tematyce fantastycznej (maj–czerwiec 1806 roku). Zostały one zniszczone około 20 lat po jego wyjeździe. Ich wygląd zachował się jedynie w opisie sporządzonym przez jego przyjaciela z warszawskich lat, Juliusza Eduarda Hitziga (Lachmann 2021: 20, por. Hitzig 1986), późniejszego autora jego pierwszej biografii.

Warszawa czasów Hoffmanna była miastem ogromnych kontrastów, przybyszom z zagranicy rzucały się w oczy wspaniałe budynki na tle popadających w ruinę domostw. Zaskakujące wrażenie wywoływał ponadto fakt, że ta duża, bogata i gęsto zaludniona aglomeracja pojawiała się nagle na środku mazowieckiej równiny (Lachmann 2021: 13). Autor przytacza opis ówczesnego położenia i wyglądu stolicy z książki Marcelego Handelsmana pt. *Warszawa w roku 1806–1807* (Handelsman 1911: 7), sporządzony przez napoleońskiego oficera

8 Jaroszewski zwrócił uwagę na nieprawidłowe tłumaczenie tego tytułu: „W polskiej (okrojonej) edycji popełniono ewidentny błąd, tłumacząc niemiecki tytuł jako *Bracia Serafiońscy*. Zwrócił na to uwagę w swojej recenzji A. Lam” (Jaroszewski 2006: 20). Można to wyjaśnić zasadami niemieckiej pisowni: oryginalny tytuł to *Die Serapions-Brüder*, czyli *Bracia Serapiońscy*. Gdyby brzmiał on *Die Seraphions-Brüder*, wówczas trafne byłoby tłumaczenie *Bracia Serafiońscy*.

Fantina des Odoards'a. Kontrast bogactwa i nędzy, typowy dla całej ówczesnej Polski, tu występuje ze zdwojoną siłą. Z przywołanych deskrypcji autor książki wywodzi następujące porównania: miasto – fatamorgana, miasto – złudzenie (Lachmann 2021: 14). W dociekaniach na temat Warszawy pierwszych lat XIX wieku Lachmann sięga też po świadectwa innych podróżników. Joachim Christoph Friedrich Schulz, autor publikacji *Reise eines Liefländers von Riga nach Warschau* (1795–1796), porównuje stolicę Polski do Rzymu (w którym znajduje się 345 kościołów i 164 pałace, podczas gdy w Warszawie 95 kościołów i pałaców) oraz do Berlina (który z kolei ustępuje jej pod względem liczby pociągów, szczególnie w czasie zjazdów sejmu lub podczas sezonu towarzyskiego). W czasach pruskiego panowania Warszawa utraciła status stolicy i spadła do rangi miasta prowincjonalnego, tracąc stopniowo blask i rozmach stołecznej siedziby. Zmniejszyła się też liczba ludności – z ponad 100 000 do 68 000 w 1805 roku (Lachmann 2021: 15), a opuszczone przez właścicieli pałace popadały w ruinę (Kosim 1980: 78).

W jaśniejszych barwach przedstawia Warszawę tego czasu Papiór, który zauważa, że była nie tylko drugim co do wielkości ośrodkiem ówczesnych Prus, ale też miastem wielokulturowym, pełnym artystów i intelektualistów, z którymi kontakt pozwolił rozwinąć się talentom Hoffmanna (Papiór 1999: 88). W ten sposób zapamiętał miasto cytowany przez badacza Hitzig (Papiór 1999: 89, por. Hitzig 1823: 286). Także Hoffmann w jednym z listów zwrócił uwagę na niezwykłą żywotność tego miasta i witalność jego mieszkańców: „Pytasz jak mi się powodzi w Warszawie, drogi przyjacielu? Kolorowy świat! Zbyt hałaśliwy, zbyt szalony, zbyt dziko wszystko wymieszane” (Hoffmann 1924: 203f, cyt. za: Papiór 1999: 90). Potrzebny do tworzenia spokój pisarz odnajdywał w ulubionym Parku Łazienkowskim, Wilanowie lub Ogrodzie Saskim.

Niezwykłe interesująco przedstawił Lachmann kontrowersyjną sprawę nadawania przez Hoffmanna, w ramach obowiązków służbowych, warszawskim Żydom nazwisk, które miały ośmieszający charakter. Przeprowadził własne śledztwo, omówił liczne, naukowe i literackie, opracowania tej kwestii i – m.in. z uwagi na jej popularność – określił ją początkowo mianem „warszawskiej miejskiej legendy” (Lachmann 2021: 37–53), której jednak – w świetle naukowych opracowań, np. książki Mariana Fuksa (Fuks 1992) – nie da się zaprzeczyć. Podobnie jak temu, że Hoffmann jako pruski urzędnik uczestniczył w polityce germanizacji (choć jako autor opowiadania *Ślub* wykazał się jednocześnie dużym zrozumieniem i uznaniem dla polskich dążeń wolnościowych). Nadawanie nazwisk ludności żydowskiej miało miejsce wówczas nie tylko w zaborze pruskim, lecz także austriackim i wszędzie występowały przy tym nadużycia (Lachmann 2021: 43, por. Hensel 2004: 171). Lachmann wysuwa

przypuszczenie, że Hoffmann dawał upust swej fantazji nazewniczej, widocznej także w jego utworach literackich, których bohaterów często obdarzał wymyślnymi nazwiskami znaczącymi, czego przykładem jest „kwartet warzywny” postaci w noweli *Königsbraut* (Królewska narzeczona): Pan Kapustowicz z Polski, Herr von Schwarzettich (niem. czarna rzodkiew) z Pomorza, Signor di Broccoli (wł. brokuły) z Italii i Monsieur de Roccambolle (franc. rokambuł) z Francji. Problem antysemityzmu nie dotyczył jednak tylko Hoffmanna, lecz był zjawiskiem szerszym, spotykanym także u innych niemieckich romantyków, np. Clemensa Brentano (Vordermayer 1999), cechującym niemieckie życie umysłowe XIX wieku (Sterling 1969) w stopniu uzasadniającym traktowanie go jako kodu kulturowego (Volkov 1995).

Warto tu dodać, że o tym, jak dalekosiężne konsekwencje ma ta sprawa, świadczy sytuacja, jaka miała miejsce w Muzeum Żydowskim w Berlinie, zaprojektowanym przez znakomitego architekta Daniela Libeskinda (otwartym w 2001 roku). Twórca, zainspirowany utworami literackimi związanego przez wiele lat z Berlinem Hoffmanna (w tym ogrodem opisanym w opowiadaniu *Złoty garnek* oraz mechanicznym ogrodem Olimpii z noweli *Piaskun*), którego miejscem pracy był należący do Muzeum historyczny budynek sądu (Kollegienhaus, 1735), zaprojektował przy nowej siedzibie muzeum *E. T. A. - Hoffmann-Garten* (Ogród E. T. A. Hoffmanna). Pod wpływem oskarżeń o antysemityzm, mający się manifestować m.in. w opowiadaniu *Die Brautwahl* (Wybór narzeczony), w którym znajduje się krytyczny opis cech charakteru przedstawicieli narodu żydowskiego, wycofano patronat romantycznego artysty, a ogród nosi obecnie miano *Garten des Exils* (Ogród emigracji). Pamięć o Hoffmannie stała się „miejscem pustym” zarówno starego, jak i nowego budynku (Posener 2016). W rzekomy antysemityzm autora *Dziadka do orzechów* każe jednak wątpić m.in. serdeczna przyjaźń Hoffmanna z pochodzącym z rodziny żydowskiej Juliušem Eduardem Hitzigiem, co podkreślają zarówno Lachmann w swej książce, jak i Alan Posener w przywołanym wyżej artykule.

Z biograficznej narracji wyłania się tyleż barwnie nakreślona fascynująca postać jej bohatera, co sylwetka autora, którego przemyślenia, sposób odczuwania i doświadczania Warszawy emanują z kart książki. Na jego widzenie współczesnej polskiej metropolii duży wpływ wywarła wiedza o jej trudnej historii. W opowieści Lachmanna przeplatają się w efekcie dwa tętna czasu: przeszłość, tj. okres warszawskich lat Hoffmanna (1804–1807), i terażniejszość, tj. czas życia autora książki. Miejscem relacjonowanych zdarzeń z biografii niemieckiego romantyka jest Warszawa początku XIX wieku, ale i współczesna stolica Polski, postrzegana (często krytycznym okiem) przez Lachmanna. Te dwa czasy i dwa miasta nakładają się na siebie, a może odbijają się

w sobie, bo o efekt podwójności, ale też ulotności czy zjawiskowości zapewne chodziło.

Autor szczegółowo nakreślił konteksty historyczny, topograficzny i kulturowy pobytu Hoffmanna w stolicy. Nie sposób tu omówić choćby najciekawszych poruszanych w jego książce zagadnień. Istotne jest to, że nie tylko aktualizuje ona wiedzę o warszawskich latach Hoffmanna i rekonstruuje informacje na temat Warszawy jego czasów, ale jest też najpełniejszym opracowaniem tematu. Zawiera ona odwołania zarówno do klasycznego, jak i najnowszego stanu badań. Zamyka ją rozpisane na miesiące kalendarium pobytu Hoffmanna w Warszawie oraz obszerna bibliografia – polska i obca.

Związki jednego z najwybitniejszych twórców światowej literatury ze stolicą Polski warte są ze wszech miar nie tylko wszechstronnego badania w oparciu o aktualną wiedzę, ale też rozpropagowania. Także dlatego, że dowodzą one europejskich związków kulturowych, dwukierunkowych wpływów, w których uczestniczyły polska kultura i sztuka. Jaroszewski w obydwu cytowanych tu opracowaniach zauważał, że o ile istnieje w języku polskim już sporo historycznych, biograficznych i filologicznych prac na temat „E. T. A. Hoffmann a Polska”, o tyle należy podkreślić brak opracowań na temat całokształtu jego dorobku literackiego (Jaroszewski 2006: 8) oraz jego miejsca w polskiej kulturze (Jaroszewski 1995: 96). Wydanie omawianej książki Lachmanna w języku polskim mogłoby przyczynić się do wypełnienia tej luki.

Lachmann wydaje się szczególnie predestynowany do podjęcia tematu niemiecko-polskich związków literackich z uwagi na swoją dwujęzyczność, kulturową biwalencję, biografię człowieka pogranicza i zajmowaną od lat pozycję pośrednika między dwiema kulturami⁹. O tym, że wnosi istotne wartości do obydwu świadczy m.in. fakt, że jego działania na rzecz spopularyzowania dzieł Hoffmanna w Polsce i w Niemczech zostały docenione przez E. T. A. Hoffmann-Gesellschaft w Bambergu prestiżowym wyróżnieniem¹⁰.

- 9 Życie i twórczość Lachmanna dopiero w ostatnich latach stały się przedmiotem kilku prac badawczych. W pierwszej kolejności wymienić należy monografię Przemysława Chojnowskiego pt. *Liminalność i bycie „pomiędzy” w twórczości Petera (Piotra) Lachmanna. Studium literacko-kulturowe* (Chojnowski 2020); następnie rozdział z książki piszącej te słowa: *Laboratorium wspomnień. Piotr Lachmann – „Wywołane z pamięci”* (Ćwiklak 2013).
- 10 Medal stowarzyszenia został przyznany 14 kwietnia 2019 roku, w dowód „uznania, zachęty i wdzięczności dla Petera Lachmanna, aby publicznie uhonorować jego zasługi”. Jego okolicznościowe przemówienie ukazało się w „Roczniku E. T. A. Hoffmanna” (2019, t. 27); <https://tinyurl.com/mty897d> [dostęp: 10.05.23].

| Bibliografia

- Bełza Igor, *Polska kultura muzyczna i E. T.A. Hoffmann*, przeł. Sławomir Fedorowicz, „Notatki Płockie” 1973, t. 18, nr 5–74, s. 38–39.
- Brandys Marian (1967), *Kozietulski i inni*, Państwowe Wydawnictwo „Iskry”, Warszawa.
- Chojnowski Przemysław (2020), *Liminalność i bycie „pomiędzy” w twórczości Petera (Piotra) Lachmanna. Studium literacko-kulturowe*, Universitas, Kraków.
- Ćwiklak Kornelia (2013), *Laboratorium wspomnień. Piotr Lachmann – „Wywołane z pamięci”*, w: też, *Bliscy nieznanymi. Górnśląskie pogranicze w polskiej i niemieckiej prozie współczesnej*, Universitas, Kraków, s. 241–265.
- Dubicki Stanisław (1997), *Polskie korzenie „Opowieści Hoffmanna”*, „Ruch Muzyczny”, nr 3, s. 28–30.
- Handelsman Marcei (1911), *Warszawa w roku 1806–1807*, Towarzystwo Miłośników Historii, Warszawa.
- Fuks Marian (1992), *Żydzi w Warszawie. Życie codzienne, wydarzenia, ludzie*, Sorus, Poznań.
- Gomulicki Juliusz Wiktor (2005), *E. T.A. Hoffmann w Warszawie*, w: tenże, *Warszawa wieloraka 1749–1944. Studia, szkice, sylwety*, Muzeum Historyczne m.st. Warszawy, Warszawa, s. 289–322.
- Hensel Jürgen (2004), *„Wie ‘deutsch’ war die ‘fortschrittliche’ jüdische Bourgeoisie im Königreich Polen*, w: *Symbiose und Traditionsbruch. Deutsch-jüdische Wechselbeziehungen in Ostmittel- und Südosteuropa (19. und 20. Jahrhundert)*, red. Walter Engel, Hans Hecker, Klartext Verlag, Essen, s. 135–172.
- Hitzig Julius Eduard (1986), *E. T.A. Hoffmanns Leben und Nachlass*, posłowiem opatrzył Wolfgang Held, Insel Verlag, Frankfurt am Main.
- Hoffmann Ernst Theodor Amadeus (1924), *Dichtungen und Schriften*, t. 14: *Briefe und Tagebücher I*, Erich Lichtenstein, Weimar.
- [Hoffmann Ernst Theodor Amadeus] (1969), *E. T.A. Hoffmanns Briefwechsel*, t. 1, oprac. H. von Hans Müller, Friedrich Schnapp, Winkler Verlag, München.
- Jaroszewski Marek (1995), *Ernest Teodor Amadeusz Hoffmann (1776–1822)*, w: *Z dziejów niemiecko-polskich związków kulturowych. „Nie będzie nigdy Niemiec Polakowi bratem...”?*, red. Marek Zybura, Wydawnictwo OKIS, Wrocław, s. 91–103.
- Jaroszewski Marek (2006), *Życie i twórczość E. T.A. Hoffmanna 1776–1822*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk.
- Kosim Jan (1980), *Pod pruskim zaborem. Warszawa w latach 1796–1806*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.

- Kozielek Gerard (1990), *Polnische Reminiszenzen bei E. T. A. Hoffmann*, w: tenże, *Reformen, Revolutionen und Reisen. Deutsche Polenliteratur im 18. und 19. Jahrhundert*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław, s. 188–199.
- Krzywobłocka Bożena (1970), *Pałac Lucypera albo E. T. A. Hoffmann w Warszawie*, w: tenże, *Delfina i inne*, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa, s. 7–28.
- Lachmann Peter (2005), *Doppelgänger in E. T. A. Hoffmanns Spiegel-Lachtheater*, w: „*Hoffmanneske Geschichte*”. *Zu einer Literaturwissenschaft als Kulturwissenschaft*, red. Gerhard Neumann, Königshausen & Neumann, Würzburg, s. 77–134.
- Lachmann Peter (2011), *Durchflug. E. T. A. Hoffmann in Schlesien. Ein Lesebuch von Peter Lachmann*, Kulturforum, Potsdam.
- Lachmann Peter (2021), „*Ich bin ein Spieler, der das Letzte auf eine Hoffnung wagt*”. *E. T. A. Hoffmann in Warschau 1804–1807*, Königshausen & Neumann, Würzburg.
- Michałowski Kornel (1994), *Poznańskie lata E. T. A. Hoffmanna – romantyka*, „Zeszyty Naukowe Akademii Muzycznej im. I. J. Paderewskiego w Poznaniu”, nr 7, s. 24–25.
- Papiór Jan (1996), *E. T. A. Hoffmanns Wege in Polen*, „Konfiguracje”, z. 1, s. 235–259.
- Papiór Jan (1999), *Die sieben „polnischen Jahre” E. T. A. Hoffmanns*, „Konfiguracje”, z. 4, s. 81–93.
- Półczyńska Edyta (1991), *Das Polenbild im „Gelübte” von E. T. A. Hoffmann*, „*Studia Germanica Posnanensia*”, t. 17–18, s. 147–159.
- Półczyńska Edyta, Płomińska-Krawiec Ewa (2004), *E. T. A. Hoffmann w Poznaniu 1800–1802 / in Posen 1800–1802*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań.
- Posener Alan (2016), *War E. T. A. Hoffmann nun ein Antisemit?*, „Die Welt” (6 kwietnia 2016 roku), <https://tinyurl.com/3eah6znx> [dostęp: 2.08.2023]
- Pośpiechowa Leokadia (1993), „*Diable eliksiry*” *E. T. A. Hoffmanna i motywy polskie*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej. Filologia Polska”, z. 31, s. 113–121.
- Sterling Eleonore (1969), *Judenhaß. Die Anfänge des politischen Antisemitismus in Deutschland 1815–1850*, Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt am Main.
- Vogler Henryk (1964), *Romanse literatury*, Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- Volkov Shulamit (1995), *Antysemityzm jako kod kulturowy*, w: *Ze sobą, obok siebie, przeciwko sobie. Polacy, Żydzi, Austriacy, Niemcy w XIX i na początku XX wieku*, red. Breysach Barbara i in., Znak, Kraków, s. 7–41.
- Vordermayer Martina (1999), *Antisemitismus und Judentum bei Clemens Brentano*, Peter Lang, Frankfurt am Main.

| Abstract

KORNELIA ĆWIKLAK

E.T.A. Hoffmann in Warsaw. The New Book by Peter Lachmann

The article entitled *E.T.A. Hoffman in Warsaw. The New Book by Peter Lachmann* provides an overview of the book by the Polish-German poet, writer and translator devoted to E.T.A. Hoffmann's stay in Warsaw. The book's author outlines a broad historical, topographical and cultural context—especially literary and musical—of the Warsaw period in the life of the outstanding German Romantic (1804–1807). Lachmann combines a critical review of the existing state of research with an essayistic style, not free from autobiographical narrative related to his own experience of Warsaw, where he has been living for thirty years. Translating the reviewed book into Polish would help fill the gap in knowledge about the Warsaw years of E.T.A. Hoffmann.

Keywords: the life and work of E.T.A. Hoffmann, Polish motifs in the works by E.T.A. Hoffmann, E.T.A. Hoffmann's stay in Warsaw, Polish study of Hoffmann

| Biogram

Kornelia Ćwiklak – prof. UAM. Pracuje na Wydziale Pedagogiczno-Artystycznym Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Zajmuje się badaniami komparatystycznymi, polsko-niemieckimi relacjami w literaturze współczesnej oraz badaniami regionalistycznymi. Uczestniczka międzynarodowych i krajowych projektów badawczych, konferencji naukowych w Polsce i za granicą. Autorka monografii *Bliscy nieznanomi. Górnośląskie pogranicze w polskiej i niemieckiej prozie współczesnej*, Universitas, Kraków 2013 oraz *Literackie podróże do Polski i Niemiec. Studia imagologiczne*, Silva Rerum, Poznań 2019. Pomysłodawczyni, współautorka i redaktorka pracy zbiorowej pt. *Baśń we współczesnej kulturze*, t. 1 i 2, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2014, 2015.

E-mail: cwiklak@amu.edu.pl

ORCID: 0000-0001-5493-5184